

अशा रीतीने अत्यंत सफलतापूर्वक संपन्न झालेले हे चर्चासत्र अनेक दृष्टीनी वैशिष्टपूर्ण ठरले. बोरीवलीच्या राष्ट्रीय उद्यानाचे निसर्गरम्य वातावरण, पोदनपूरच्या तीन-मुर्ती तीर्थक्षेत्राचा पावन परिसर, परमतपोनिधी आचार्य विमलसागर महाराज व त्यांचा प्रभावक संघ यांचे मंगल सान्निध्य आंतंरराष्ट्रीय मान्यताप्राप्त अशा भारतीय ज्ञानपीठ सस्थेचा पुढाकार, आचार्य शान्तिसागर स्मारक ट्रस्टचे सुनियोजित व्यवस्थापन, जैन विद्येच्या अभिवृद्धीसाठी अहर्निश झटणारे व जैन समाजाचे पितामह साहू श्रेयांसप्रसाद जैन यांचे सुयोग्य मार्गदर्शन भारतीय ज्ञानपीठाचे ज्येष्ठ निदेशक श्री. लक्ष्मीचंद जैन व प्रतिष्ठाप्राप्त तीर्थकर मासिकाचे संपादक डॉ. नेमीचंद जैन चांगे कुशल संयोजन, धर्मस्थळाचे धर्माधिकारी वीरेंद्र हेगडे, प्रसिद्ध उद्योगपती व तीर्थक्षेत्र कमिटीचे अध्यक्षं शेठ लालचंद हिराचंद कार्यवाह श्री. जयचंद लोहाडे, अनुभवी कार्यकर्त्या श्रीमती कुसुमबेन मोतीचंद शहा, यासारख्या मान्यवर नेतयांची उपस्थिती, दक्षिण भारत जैन सभेच्या अध्यक्षा व ख्यातनाम उद्योग-संचालिका सौ. शरयू उपतरी यांचे आदरनिदर्शक सक्रिय आतिथ्य, डॉ. सरयू दोशी, मुंबई, डॉ. अर्हदास दिगो, कराड व डॉ. कुलभूषण लोखंडे सोलापूर यांसारख्या मान्यवर जैनविद्या संशोधकांची आणि श्री. श्रेणिक अन्नदाते (तीर्थकर मराठी) श्री, चंदनमल चांद (चैनजगत, मुंबई) श्री. डाहाभाई कापडिया (जैन-मित्र, सूरत) यांसारख्या प्रथितयश जैन पत्र-संपादकांची निरीक्षक म्हणून उपस्थिती, ज्येष्ठ व श्रेष्ठ शास्त्री-पंडित आणि उच्चपदधारी विद्यापीठ-दूरचित्रावाणी, यांची आमंत्रित सहभागी विद्वान म्हणून एकत्रित उपस्थिती, दूरचित्रवाणी आकाशवाणी व सर्वभाषिक वृत्तपत्रे यांनी ठळक स्वरूपात दिलेली दैनिक प्रसिद्धी, सहभागी विद्वानांनी सुचविलेले संशोधन-प्रकल्प आदी प्रमुख गोष्टीमुळे हे चर्चासत्र जैनविद्येच्या आजवरच्या इतिहासात विशेष उल्लेखनीय झाले, इतकेच नव्हे तर एका नवीन पर्वाचा शुभारंभ करणारे झाले. विद्यापीठांचे अधिनियम व अधिपत्य यांच्या जाचक दडपणापासून सर्वथैव अलिप्त असलेले आणि परंपरागत व विद्यीपीठीय शिक्षण घेतलेल्या अधिकारी शास्त्री-पंडित आणि संशोधक-प्राध्यापक अशा ज्येष्ठ विद्वनांना एकत्रित आणणारे असे हे जैनविद्येच्या क्षेत्रातील पहिलेच यशस्वी चर्चासत्र होय. साहजिकच हे दूरपरिणामी ठरेल यात शंका नाही.

।८।

जैन समाज:

पहिले आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

शिक्षण क्षेत्रात मध्ययुगीन कालापासून जगभर सुप्रसिद्ध असलेल्या, शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये अग्रेसरत्वाचा मान शतकानुशतके सातत्याने ठिकविणा-या आणि उपयुक्त शैक्षणिक कार्यामध्ये विविध विषयांतील मौलिक ग्रंथांच्या प्रकाशनाची परंपरा परिश्रमपूर्वक, निष्ठेने व अव्याहतपणे चालू ठेवण्यामुळे जगात मानाचे स्थान व प्रतिष्ठा प्राप्त झालेल्या केंब्रिज (इंग्लंड) विद्यापीठाने पुढाकार घेऊन जैन लोक: एक समाज या विषयावर एक आंतरराष्ट्रीय परिषद अथवा चर्चासत्र (International Conference on the Jains as a Community) दिनांक २७ ते २९ जून, १९८५ या कालावधीत आयोजित केले होते. केंब्रिज विद्यापीठातील दक्षिण आशिया अध्ययन केंद्र (Centre of South Asian Studies) आणि सामाजिक मानवशास्त्र विषयाचा विभांग (Department of Social Anthropology) या इतिहास व मानवशास्त्र अभ्यासक्षेत्रीतील सामाजिक विषयांवर संशोधन करणा-या व जागतिक ख्याती असलेल्या दोन संस्थांच्या संयुक्त विद्यमाने हे जैन समाज विषयावरील पहिले आंतरराष्ट्रीय (International) व आंतरविद्याशाखीय (Interdisciplinary) चर्चासत्र भर्विण्यात आले होते व ते मोठ्या प्रमाणात यशस्वीदेखील झाले.

१) चर्चासत्राची पाश्वर्भूमी

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून इंग्लंड, फान्स, जर्मनी आदी पाश्चिमात्य देशांतील विद्वानांनी तुर्कस्थान- इजिप्तपासून थेट भारत-चीन-जपानर्पतच्या पौर्वात्य देशांतील संस्कृतीच्या विविध बाजूचा सांगोपशंग अभ्यास करण्यास मोठ्या उत्साहाने सूरुवात केली आणि अशा अभ्यासाला प्राच्यविद्या अध्ययन (Oriental Studies) असे सर्वसाधारण नाव दिले, परंतु लवकरच अशा प्राच्यविद्या अध्ययनाचे क्षेत्र अत्यंत विस्तृत व संकीर्ण असल्याचे निर्दर्शनास आल्याने प्राच्यविद्या अध्ययनाची कक्षा विशिष्ट देशापूरती मर्यादित ठेवण्याची प्रथा सुरु झाली आणि त्यातून भारतीय विद्या (Indology), चिनी विद्या (Sinology) मिस्त्री विद्या (Egyptology) असे प्राच्यविद्येचे स्वतंत्र अभ्यासविष निर्माण झाले. अशा रीतीने भारतीय विद्ये च्या अध्ययनालपा गती मिळाल्यानंतर या अध्ययनाचे क्षेत्रदेखील अतिशय विशाल आहे आणि

भारतीय संस्कृतीचा भाग असलेली जैन संस्कृती प्राचीन कालापासून अत्यंत समुद्र आहे, या गोष्टीची विद्वानां खात्री पटली, त्यामुळे जैन संस्कृतीच्या अध्ययनाला विशेष चालना मिळाली आणि त्यातूनच जैन विद्या (Jainology) या स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्राला सर्वात्रिक मान्यता प्राप्त इ गाली.

अशा प्रकारे जैन विद्या या स्वतंत्र विषयाचे अध्ययन व संशोधन पाणिचमात्य देंशातील व भारतातील विविध विद्यापीठे व प्रगत संशोधन संस्था यांमधुन सुरु झाले. साहजिकच अशा अध्ययनामध्ये जैन धर्म व तत्त्वज्ञान या जैन संस्कृतीचा मूलाधार असलेल्या विषयाच्या अभ्यासाला प्रारंभच्या काळात विशेष प्राधान्य मिळाले आणि त्यामुळे जैन विद्या म्हणजे केवळ जैन धर्म व तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यास असे समीकरण रुढ झाले, पण जैन धर्म व तत्त्वज्ञान यांच्या सर्वकष अध्ययनासाठी भारतात पुरातन कालापासून वेगवेगळ्या विभागांत प्रचलित असलेलया विविध भाषांतील विशाल व मौलिक स्वरूपाच्या जैन साहित्याचा भाषा, आशय, निरूपण आदी सर्व दृष्टीनी अभ्यास करणे अगदी अगतचे होऊन बसल्याने जैन साहित्य हा विषय जैन विद्ये चा एक खास विभाग म्हणून प्रतिष्ठीत झाला. या विभागाला उत्तरोत्तर उत्तेजन मिळल्याने आणि त्यातून अध्यात्मिक वैज्ञानिक व साहित्यिक विषयांवरील विविध भाषांतील अभिजात ग्रंथं विषयाला खास मानाचे स्थान प्रकाशित झाल्याने जैन विद्ये च्या अभ्यासामध्ये जैन साहित्य या विषयाला खास मानाचे स्थान प्राप्त झाले.

अशा रीतीने जैन विद्ये च्या क्षेत्रात जैन तत्त्वज्ञान व जैन साहित्य यांच्या सखोल व शास्त्रीय संशोधनांची प्रगती झाल्यानंतर जैन संस्कृती चे परिणत आणि प्रगत्य स्वरूप प्रभावी रीतीने प्रकट करणा-या वास्तुकला, शिल्पकला, मुर्तिकला, चित्रकला आदी कलांचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून व साकल्याने अभ्यास झाल्याखेरीज जैन संस्कृतीचे यथार्थ महत्व व तिने भारतीय संस्कृती सवेतोपरी समुद्र व विकसित करण्यासाठी अव्याहतपणे केलेले अतुलनीय सवेतोपरी समुद्र व विकसित करण्यासाठी अव्याहतपणेग केलेले अतुलनीय योगदान यांचे सम्यक् आकलन होणार नाही याची पूर्ण जाणीव झाल्याने, जैन कला या विषयाच्या अध्ययनाला व संधोधनाला जैन विद्ये च्या क्षेत्रात हळूहळू प्रोत्याहन मिळू लागले. विशेष म्हणजे जैन कला या विषयाच्या संशोधनाला व अध्ययनाला भारतातील केंद्र व राज्य शासनांच्या अखत्यारीतील पुरातत्व विभाग व

प्राचीन वरस्तु संग्रहालय विभाग यांनी विद्यापीठे व प्रगत संशोधन संस्था यांच्या बरोबरीने उदार हस्ते, आत्मीयतेने व निरंतरपणे मदत केल्याने जैन विद्येचा भाग असलेल्या जैन कला या विषयाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

२) जैन समाज : स्वतंत्र अभ्यासविषय

अशा त-हेने जैन तत्वज्ञान जैन साहित्य आणि जैन कला या अभ्यासशाखांना जैन विद्ये च्या अभ्यास क्षेत्रात महत्व प्राप्त होत असतानाच जैन तत्वज्ञान साहित्य व कला यांसारख्या चिरंतन व ऐतिक स्वरूपाच्या गोष्टीची निष्ठापूर्वक निर्मिती व काळजीपूर्वक जपणुक करणारे, प्रयत्नपूर्वक प्रगती साधणारे व यायोगे भारतीय संस्कृती सातत्याने समृद्ध करणारे आणि आपला धर्म शतकानुशतके निरंतरपणे टिकविणारे जैन लोक व जैन समाज यांचा मानवशास्त्र (Anthropology) व समाजशास्त्र (Sociology) या आधुनिक काळात विकसित झालेल्या व प्रतिष्ठा पावलेल्या सामाजिक शास्त्रांच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास होणे अगदी अगत्याचे आहे, याची जाणीव समाजशास्त्राच्या संशोधकांना व विशेषतः जैन विद्येच्या विविध शाखांचा साक्षेपाने अभ्यास केलेल्या संशोधकांना तीव्रतेने होऊ लागली. या उत्कट जाणिवेतूनच प्रा. विलास संगवे यांनी जैनाचे सामाजिक दृष्टिकोनातून संशोधन करण्याचे अत्यंत अवघड कार्य इ. स. १९४४ पासून १९५० पर्यंत अतिशय परिश्रमपूर्वक पुरे केले आणि त्यांचा जैन समाजाचे सामाजिक सर्वेक्षण (Jaina Community- A Social Survey) या संशोधनपश्च प्रबंधाला मुंबई विद्यापीठाने १९५० साली पीएच.डी.पदवी प्रदान केली, यामुळे साहजिकच जैन समाज या स्वतंत्र अभ्यास विषयाला मान्यता मिळाली आणि जैन कला या अभ्यास शाखांमध्ये जैन समाज या नवीन शाखेची भर पडली.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून जैनांचा साकल्याने विचार केलेला व भारतीय समाजाच्या संदर्भात जैन समाजाचे विश्लेषण असलेला जैन समाजा वरचा डॉ. विलास संगवे यांचा हा सर्वकष स्वरूपाचा पहिलावहिला प्रबंध लवकर प्रसिद्ध व्हावा, अशी मान्यवर जैनविद्यातज्जांची शिफारस होती आणि त्याप्रमाणे प्रकाशनासाठी जैन प्रकाशन संस्था व जैन विश्वस्त संस्था यांच्याकडे सतत प्रयत्न करून देखील ते प्रयत्न फलदुप झाले नाहीत. परंतु या अत्यंत नवीन स्वरूपाच्या प्रबंधाच्या प्रकाशनाचे अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून असलेले आत्मंतिक महत्व लक्षात

घेऊन खुद मुंबई विद्यापीठाने आपल्या शतसांवत्सरिक महोत्त्ववाचा एक भाग म्हणून १९५६ साली या प्रबंधाच्या प्रकाशनाला बृहत अनुदान दिले आणि यामुळे १९५९ साली मुंबईच्या पॉप्युलर प्रकाशन संस्थेतर्फ हा प्रबंध प्रसिद्ध झाला. जैन समाजावरील या अभिनव व अधिकृत ग्रंथाच्या प्रकाशानंतर मात्र जैन समाजाच्या अध्ययनाला व संशोधनाला मुख्यतः भारताबाहेरील पाश्चिमात्य राष्ट्रांतून सुरुवात झाली आणि अमेरिका, इंग्लंड, प्रुस, जर्मनी आदी प्रगत राष्ट्राच्या प्रमुख विद्यापीठांतील मान्वर विद्वान संशोधक जैन समाजाच्या संशोधनाकडे उत्तरोत्तर आकृष्ट होऊ लागले.

दुस-या महायुद्धानंतर जनतेला हिंसाचरणापासून परावृत्त करण्याची निकड अत्यंत तीव्रतेने भ्रांसू लागल्याने अहिंसा तत्वाकडे जगातील विद्वानांचे लक्ष जाऊ लागले आणि साहजिकच अहिंसा तत्वाचे सर्वार्थाने पालन करणारा जगातला एकमेव प्राचीन समाज म्हणून जैन समाजाच्या शास्त्री दृष्टिकोनातून अध्ययनशला महत्व प्राप्त झाले. परिणामतः पाश्चिमात्य देशांतील सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ (Social Anthropologists) समाजशास्त्रज्ञ (Sociologists) व सामाजिक इतिहासतज्ज्ञ (Social Historians) यांसारखे सामाजिक शास्त्रांतील व्यासंगी, विद्वान संशोधक जैन समाजाच्या संशोधनपर अभसावर जास्त भ्रंर देऊ लागले. तसेच १९७४-७५ मध्ये जगभर साजरा झालेल्या भगवान महावीर यांच्या २५०० च्या निर्वाण महोत्सवामुळे आणि १९८० साली डॉ. विलास संगवे यांच्या जैन समाजावरील अधिकृत व विद्वतमान ग्रंथाची दुसरी सुधारित आवृत्ती प्रसिद्ध झाल्यामुळे जैन समाजाच्या संशोधनपर अध्ययनांना विशेष चालना मिळाली, त्यामुळे पाश्चिमात्य विद्वानाचे जैन समाजावरील विविध संशोधन प्रकल्प हाती घेऊन त्यासाठी भारताच्या काही भागांत वास्तव्य करून माहिती मिळविण्याचे उपक्रम गेल्या काही वर्षांपासून मोठ्या प्रमाणावर सुरु आहे साहजिकच अशा उपक्रमांची संशोधकांना माहिती व्हावी, उपक्रमांचा एकत्रित व साकल्याने विचार व्हावा व पुढील संशोधनाच्या स्वरूपावर खास विचारविनिमय व्हावा, यांसारख्या उद्देशांनी प्रेरित होऊन कंब्रिज विद्यापीठाने पुढाकार घेऊ हे पहिले आंतरराष्ट्रीय जैन समाजविषयक चर्चासत्र भ्रंरविले होते.

३) चर्चासत्राची वैशिष्ट्ये

जैन समाज विषयावरील या पहिल्या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राची आखणी व अंमलबजावणी अत्यंत सुनियोजित वैशिष्ट्यपूर्ण व दूरपरिणामी स्वरूपाची होती.

१) केंब्रिज विद्यापीठाचे नेतृत्व व संयोजन : केंब्रिज विद्यापीठातील सेटर ॲफ साऊथ एशियन स्टडीज (दक्षिण आशिया अभ्यास वेळ) व डिपार्मेंट ॲफ सोशल ॲथॉर्पॉलाजी (सामाजिक मानवशास्त्र विभाग) या सामाजिक अध्ययन क्षेत्रातील विश्वविख्यात दीर्घपरंपराप्राप्त व सुप्रतिष्ठित अशा दोन संशोधन संस्थाचे सुव्यवस्थित संयोजन व संचालन हे या चर्चासत्राचे पहिले वैशिष्ट्ये होय. सेंटर ॲफ साऊथ एशियन स्टडीज या संस्थने आपल्या अधिकारक्षेत्रात पाकिस्तानपासून फिलीपाईन्सपर्यंतचे दक्षिण आशिया खंडातील सर्व दश येत असले तरी भारताच्या सामाजिक इतिहासाच्या सर्वकष अध्ययनावर विशेष लक्ष केंद्रित केले असून संस्थेतके प्रसिद्ध होणा-या साऊथ एशियन स्टडीज या ग्रंथमालेतून ७५ टक्क्यांहून जास्त ग्रंथ फक्त भारताच्या सामाजिक इतिहासाच्या संशोधनावर आधारलेले आहेत. तसेच भारताच्या सामाजिक इतिहासाच्या अध्ययनामध्ये विविध धर्माच्या योगदानावर भर देण्याचे आणि आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमधील ब्राह्यणेतर चळवळीच्या कार्यावर लक्ष केंद्रित करण्याचे धोरण दक्षिण आशिया अध्ययन केंद्रा ने अलीकडच्या काळात अवलंबिले आहे तेव्हा या नवीन धोरणाला अनुसरुनच जैन समाजविषयक चर्चासत्र भंरविण्यामध्ये सेटर ॲफ साऊथ एशियन स्टडीज या संस्थेने खास पुढाकार घेतला होता आणि आपल्या कार्यालयीन इमारतीच्या गंथालयामध्ये चर्चासत्राचे संपूर्ण आयोजन करण्यात आले होते. शिवाय या केळांचे संचालक डॉ. गॉर्डन जॉन्सन यांचे प्रभावी नेतृत्व या चर्चासत्राला लाभले होते. हे विशेष होय.

केंब्रिज विद्यापीठाच्या सामाजिक मानवशास्त्र विभाग या संस्थेने जगातील सामाजिक मानवशास्त्र विषयाच्या संशोधनाच्या गेल्या दीडशे वर्षाच्या इतिहासामध्ये अतिशय महत्वपूर्ण कार्य केले असल्याने या संस्थेला मोठे मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. इंग्लंडसारख्या वसाहतवादी व साम्राज्यवादी सत्तेच्या अधिपत्याखाली येणा-या जगाच्या विविध भागांतील आदिवासी व मागासलेल्या जमातीच्या लोकांचे व त्यांच्या संपूर्ण जीवनाचे प्रत्यक्ष संशोधन व अध्ययन करून त्यांच्या विषययीचा सर्वसामान्य जनतेला व प्रशासनाला उपयुक्त अशी अधिकृत

माहिती शास्त्रीय स्वरूपाच्या ग्रंथाद्वारे देण्याचे उल्लेखनीय कार्य केंद्रिज विद्यापीठाच्या सामाजिक मानवशास्त्र विभागाने केले आहे. अशा आदिवासी जमातीचे अभ्यास पूर्ण झाल्यानंतर या विभागाने विकसित व विकसनशील देशांतील ग्रामीण समुदायाचे अध्ययन व संशोधन फार मोठ्या प्रमाणावर केले. असे ग्राम-समुदायाचे अध्ययन संपल्यानंतर अलीकडील १५-२० वर्षांपासून या विभागाने जगातील आधुनिक पण अल्पसंख्य अशा वैशिष्ट्यपूर्ण समाजांचे अध्ययन व संशोधन करण्यावर खास भर देण्याचे ठरविले आहे. तेव्हा या दृष्टिकोनातून भारतातील जैन समाज हा अत्यंत महत्वाचा समाज असल्याने, या विभागाने जैन समाजाच्या संशोधनावर आपले विशेष लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली आहे व अनेक संशोधन प्रकल्प हाती घेतले असून त्यांच्यासंबंधी संपूर्ण माहिती या विभागाच्या केंद्रिज अंथ्रापॉलॉजी या संशोधनपर व मान्यताप्राप्त नियतकालिकाच्या खास अंकातून देण्यात येत असते. त्यामुळे केंद्रिज विद्यापीठाचा सामाजिक मानवशास्त्र विभाग हे जैन समाजविषयक संशोधनाचे एक प्रमुख केंद्र बनले आहे. म्हणूनच या विभगाच्या ज्येष्ठ प्राध्यापिका डॉ. कॅरोलिन हफी यांचे प्रगत्य नेतृत्वदेखील या चर्चासत्राला लाभले, हे विशेष होय. साहजिकच केंद्रिज विद्यापीठातील या दोन संस्थांच्या व अधिकारी व्यक्तींच्या नेतृत्वामुळे या जैन समाज विषयक अध्ययनाला व संशोधनाला जागतिक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

2) खिश्चन विश्वस्त निधीचे आर्थिक साहाय्य : या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राला आर्थिक भार बहुंताशी केंद्रिजमधील खिश्चन धर्मीयांच्या विविध विश्वस्त मंडळानी अंगदी आनंदाने उचलला, हे या चर्चासत्राचे दुसरे वैशिष्ट्य होय. केंद्रिज विद्यापीठाने पुरस्कृत केलेल्या चा चर्चासत्राला भरपूर आर्थिक अनुदान देण्याचे ब्रिटिश कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च या इंग्लंडमधील शासकी स्वरूपाच्या सर्वोच्च संरथेने अगोदर मान्य केले होते, पण नंतर झालेल्या शासकीय घोरणातील बदलामुळे हे अपेक्षित अनुदान न आल्याने ऐनवेळी हे चर्चासत्र रद्द करण्याची परिस्थिति निर्माण झाली होती, परंतु या बिकट परिस्थितीतून केंद्रिज विद्यापीठाला येथील स्मटस् मेमोरियल फंड चार्लस वॅलेस (इंडिया) ट्रस्ट व रॅपसन फंड या खिश्चनांच्या धार्मिक व शैक्षणिक स्वरूपाच्या विश्वस्त मंडळानी आपल्या निधीतून उदारपणे भरधोस आर्थिक मदत करून बाहेर काढले. अशा रीतीने खिश्चनांच्या धार्मिक निधीतून जैन समाज विषयक पहिले चर्चासत्र

साकार झाले आणि जैनधर्मीयाच्या सामाजिक संशोधनाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर योग्य वेळी नियोजित संकल्पानुसार खिश्चनाकडून चालना मिळाली, हे विशेष होय.

३) जगातील विद्वान संशोधकाचा सहभाग: विविध देशांच्या पंधरा विद्यापीठांतील आंतरराष्ट्रीय मान्यताप्राप्त अशा पंचवीस विद्वान संशोधक, लेखक व प्राध्यापक यांचा सक्रिय सहभाग हे या चर्चासत्राचे तिसरे वैशिष्ट्ये होय. आपापल्या विशिष्ट अभ्यासक्षेत्रात विशेष उल्लेखनीय कामगिरी केलेले, विद्यापीठीय स्तरावर १५-२० वर्षे लेखनाचा, संशोधनाचा अध्यापनाचा व मार्गदर्शनाचा अनुभव असलेले आणि गैल्या काही वर्षांपासून जैन समाज विषयक विविध प्रगत संशोधन-प्रकल्प हाती घेऊन सातत्याने कार्य करीत असलेले ख्यातनाम प्राध्यापक व संशोधक यांचा समावेश या चर्चासत्रात करण्यात आला होता. अशा सहभागी प्राध्यापकांमध्ये: १) केब्रिज विद्यापीठाच्या सामाजिक मानवशास्त्र विभागाच्या श्रीमती डॉ. कॅरोलिन हफ्रंगी, २) कॅलिफोर्निया विद्यापीठाच्या दक्षिण आशिया अभ्यास विभागाचे डॉ. पद्मनाभ जैनी. ३) ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या ओरिदंटल इन्स्टिट्युटचे डॉ. आर. एफ. गोविंद. ४) डरहॅम विद्यापीठाच्या मानवशास्त्र विभागाचे डॉ. मायकेल कॅरियर्स, ५) लंडन विद्यापीठाच्या इतिहास व धर्माचे तत्वज्ञान व विभागाचे डॉ. एफ. हार्डी, ६) ब्रिस्टॉल विद्यापीठाच्या धार्मिक अभ्यास विभागाचे डॉ. एस. कोलिन्स, ७) राजस्थान विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र विभागाचे डॉ. एन. के सिंधी व ८) शिवाजी विद्यापीठाच्या शाहू संशोधन केंद्राचे डॉ. विलास संगवे हे प्रमुख होते. विशेष म्हणजे जैन समाज विषयक संशोधनाचे आद्य प्रवर्तक व प्रथितयश लेखक डॉ. विलास संगवे यांना या क्षेत्रातील अधिकारी व्यक्ति म्हणून या चर्चासत्राला मार्गदर्शन करण्यासाठी खास पाचारण करण्यात आले होते.

४) विविध क्षेत्रातील सामाजिक शास्त्रज्ञांचा सहभाग : हे जैन समाज विषयक आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचे (Interdisciplinary Charater) होते, हे या चर्चासत्राचे चौथे वैशिष्ट्य होय. चा चर्चासत्रात जैन तत्वज्ञानाचे भाष्कार व प्राचीन जैन साहित्याचे समीक्षक यांचा नेहमीप्रमाणे सहभाग होताच, पण त्यांच्याबरोबर सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, सामाजिक इतिहासतज्ज्ञ व भाषाशास्त्रज्ञ यांचादेखील खास समावेश करण्यात आला होता. तसेच अलीकडील काळात पाश्चिमात्य देशांतील बहुतेक सर्व विद्यापीठांतील धर्माचे तत्वज्ञान, धर्मविषयक अध्ययने, तौलनिक धर्म आदी नावांनी प्रचलित असलेल्या विभागांच्या कार्याला जास्त चालना

मिळालेली आहे. तेव्हा अशा धर्मज्ञानपारंगत प्राध्यापकांना व सर्व धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास करणा-या विद्वानांना या चर्चासत्रात आर्वजुन समीलित करण्यात आले होते हे विशेष होय. साहजिकच आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचे व विविध सामाजिक शास्त्रज्ञांचा सहभाग असलेले हे पाहिजेच चर्चासत्र होय.

४) चर्चासत्राचे संयोजन

अशा या अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण चर्चासत्राचे संयोजन व प्रत्यक्ष संचालनदेखील अत्यंत प्रशसनीय व उपयुक्त होते. या चर्चासत्राची सर्व सुत्रे अगदी सुरुवातीच्या संकल्पनेपासून केंब्रिज विद्यापीठाच्या श्रीमती डॉ. कॅरोलिन हंफ्री व डरहॅम विद्यापीठाचे डॉ. मायकेल कॅरिथर्स या जैन समाजविषयक संशोधनामध्ये गेल्या काही वषापासून निष्ठेने व उत्साहाने कार्यरत असलेल्या आणि त्यासाठी भारतात वास्तव्य करून जैन समाजाबरोबर प्रत्यक्ष व आत्मीयतेचे संबंध प्रथापित केलेल्या अशा सामाजिक मानवशास्त्र विषयाच्या दोन अनुभवी प्राध्यापक संशोधकांकडे होती. त्यामुळे या चर्चासत्राचे नियोजन व अंमलबजावणी यांमध्ये अनेक गोष्टी विशेष स्पृहणीय व अनुकरणी स्वरूपाच्या व भारतात दिसून व येणा-या अशा प्रकारच्या होत्या.

१) दिखाऊ समारंभ पद्धतीचा अभाव: या चर्चासत्राला कोणत्याही रीतीने एखाद्या उत्सवाचे वा सार्वजनिक समारंभाचे स्वरूप देण्यात आले नव्हते ही पहिली विशेष लक्षणीय गोष्ट होय. चर्चासत्राचा उद्घाटन समारंभ व समारोप संमारंभ आणि त्यानिमित्त विद्यापीठीय व शासकीय उच्चपदस्थांची होणारी औपचारिक व लांबलचक भौषणे, अभार-प्रदर्शन व हारतूरे अर्पण आदी कार्यक्रमांनश संपूर्णपणे फाटा दिला होता. चर्चासत्राच्या संयोजिका श्रीमती डॉ. कॅरोलिन हंफ्री यांनी आपले स्वागतपर भाषण केवळ दोन मिनिटांत संपविले आणि त्या वेळी डॉ. विलास संगवे यांच्या उपस्थितीने आमचा सन्मान झाला आहे. असे गौरवोदगार काढले. तसेच छापील पत्रिका व किमती संचिका (फोल्डर्स) यांचा उपयोग केला नाही. एवढेच नव्हे तर आसपासच्या प्रेक्षणी स्थळांचा व सार्वजनिक संस्थांना भेटी, निसर्गरम्य टिकाणी सहली, मनांरजनाचे व चहापार्टीचे कार्यक्रम अशासारखा अनावश्यक व वेळखाऊ बाबीचा चर्चासत्राच्या कार्यक्रमात कटाक्षाने अंतर्भाव केला नव्हता. शिवाय डामडौल, भपका, सजावट, प्रसिद्धी अशासारख्या दिखाऊ बाबीचा मागमूसदेखील या चर्चासत्राच्या कार्यक्रमात दिसून येत नव्हता. साहजिकच उपलब्ध अर्थसाहाय्याचा व वेळेचा

जास्तीत जास्त कसा योग्य उपयोग करून घेता येईल. इकडे संयोजकांनी आपले सर्व लक्ष केंद्रित केले होते.

२) उपयुक्त चर्चापद्धतीला प्राधान्य : या चर्चासत्रात वाद-विवादाला व विचारविमर्शाला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले होते, ही दूसरी विशेष उल्लेखनीय गोष्ट होय. चर्चेच्या प्रत्येक सत्रासाठी अध्यक्षांप्रमाणेच एक स्वतंत्र विमर्शक अथवा पर्यालोचक (Discussant) नियुक्त करण्यात येत होता आणि त्या सत्रात समाविष्ट असलेल्या विषयातील तज्ज्ञ व अनुभवी प्राध्यापकाची विमर्शक म्हणून निवड केली जात होती. प्रत्येक निबंध-लेखकाने आपल्या निबंधाचे संपूर्ण अगर सारांशरूपाने वाचन करण्याची प्रथा इथे कटाक्षाने पाळली जात नव्हती, कारण चर्चासत्रातील सर्व निबंधाच्या द झेरॉक्स प्रति चर्चासत्रातील सहकारी प्राध्यापकांना सत्रारंभाच्या कित्येक दिवस आधी मिळतील अशी खबरदारी आवर्जुन घेतली होती, त्यामुळे चर्चासत्रातील सर्व निबंधाची माहिती सहभागी प्राध्यापकांना आधीच झाली असल्याने प्रत्यक्ष निबंधवाचनाची आवश्कताच भासली नाही. तेव्हा निबंधवाचनाएवजी विमर्शकाने अभ्यासपूर्वक उपस्थित केलेल्या मुद्यांवर व मांडलेल्या टृप्टिकोनावर सागोपांग चर्चा करण्यास महत्व देण्यात येत होते. या पद्धतीत निबंधलेखकाला सुरुवातीपासुनच चर्चेला सामोरे जावे लागते, प्रश्नोपप्रश्नांना ताबडतोब व समर्पक उत्तरे द्यावी लागतात आणि आपल्या निबंधात केलेल्या प्रतिपादनाचे विविध व योग्य आधार देऊन समर्थन करावे लागते. साहजिकच अशा प्रगल्भ वादविवादांमुळे निबंधांची व त्यांच्या लेखकांची कसून परीक्षा होते. चर्चेचा स्तर अगदी उंच राखला जातो आणि साधकबांधक आलोचनेमधून निबंधामध्ये आवश्यक असे फैरफार करण्यास व ते परिपूर्ण करण्यास विशेष मदत होते. चर्चासत्र संचालनाची ही सर्वर्थेव उपयुक्त पद्धत या चर्चासत्रात अगदी कटाक्षाने पाळली गेली, कारण या प्रसंगी झालेल्या एकूण सात सत्रांसाठी नेमलेल्या सात मान्यवर संशोधकांनी आपल्या विमर्शकाच्या भूमिका फार उत्कृष्ट रीतीने पार पाडल्या.

३) स्थितिदर्शक निबंधपद्धतीचा अवलंब : या चर्चासत्रात निर्धारित विषयाशी संबंधीत असेच निबंध संशोधक प्राध्यापकांकडून येतील याची दक्षता संयोजकांनी आधीपासून घेतली होती, ही या चर्चासत्राची तिसरी विशेष स्पृहणीय गोष्ट होय. त्यासाठी डॉ. मायकेल कॅरिथर्स व कॅरोलिन हंप्री या दोन संयोजकांनी नियोजित चर्चासत्राच्या आधी सुमारे पाच महिने जैन लोक - एक समाज या निर्धारित विषयावरील आंतरराष्ट्रीय परिषदेला अथवा चर्चासत्राला अनुसरून एक

विस्तृत स्वरूपाचा स्थितिदर्शक निबंध (Position Paper) चर्चासत्रात सहभागी होणा-या सर्व संशोधक- प्राध्यापकांकडे पाठविला होता. या स्थितिदर्शक निबंधामध्ये डॉ. विलास संगवे यानी १९५० साली जैन समाजाविषयी केलेल्या पहिल्याव्हील्या समाजषास्त्रीय संशोधनाच्या पार्श्वभूमीवर जैन समाजात सध्या प्रचलित असलेल्या सामाजिक परिस्थितीचे शास्त्री दृष्टिकोनातून विश्लेषण करुन भारतातील संपूर्ण जैन समाजाविषयी तो समाज एकसंघ आहे काय? तो समाज स्वतंत्र समाज आहे काय? त्या समाजात एकत्वाची भावना प्रबल आहे काय? त्या समाजात आपण इतर समाजाहून वेगळे आहोत अशी धारण आहे काय व ती जैन लोकांमध्ये खोलवर रुजली आहे काय? जैन समाज आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकविण्यासाठी सातत्याने आणि निष्ठेने प्रयत्न करतो काय? अशा प्रकारचे काही मूलभूत स्वरूपाचे प्रश्न उपस्थित केले होते. साहजिकच या स्थितिदर्शक निबंधाच्या अनुषंगाने लेखकांनी आपले निबंध पाठवावेत, अशी विनंती करण्यात आली होती. त्यानुसार आलेल्या पंधरा निबंधावर एकूण सात सत्रांमध्ये चर्चा करण्यात आली.

५) चर्चासत्रातील निबंध

१) जैनांच्या सुधारणा चळवळी : चर्चासत्राची सुरुवात डॉ. विलास संगवे (मानद संचालक, शाहू संशोधन केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, भारत) यांच्या आधुनिक भारतातील जैन समाजामध्ये झालेल्या सुधारणा चळवळी या निबंधावरील चर्चेने झाली. या निबंधामध्ये दस्सा पूजाधिकार आंदोलन शास्त्रमुदणविरोधी आंदोलन, बालदीक्षा प्रतिबंध आंदोलन, एक आचार्य आंदोलन यांसारखी धर्मिक-सामाजिक स्वरूपाची आंदोलने आणि बालविवाह प्रतिबंध, हुंडाबंदी, आंतरजातीय विवाह पुरस्कार, जैन विवाह विधीचा अवलंब, समाजविरोधी कुरुक्षेत्रे निर्मूलन यांसारख्या सामाजिक प्रश्नांसाठी झालेली आंदोलने यांचे सविस्तर विवेचन करण्यात आले होते. अशा त-हेची सामाजिक सुधारणा चळवळीसंबंधीची एकत्रित माहिती प्रथमच सादर करण्यात आल्यामुळे जैन समाज हा अगदी सनातरी व स्थितिशील नसून तो सुधारणावादी व परिवर्तनशीलदेखील आहे, या आजपर्यंत अवगत नसलेल्या सामाजिक परिस्थितीची जाणीव उपस्थिति संशोधकांचा झाली.

२) जैन धर्मातील लोकप्रिय बाबी : डॉ, पद्मनाभ जैनी (कारंजा गुरुगुलचे माजी विद्यार्थी आणि सध्या बौद्धधर्मीय अभ्यासाचे प्राध्यापक, कॅलिफोर्निया युनिव्हर्सिटी, बर्क्ले,

अमेरिका) यांचा लोकप्रिय जैन धर्म आहे काय? हा निबंध अतिशय नवीन स्वरूपाचा व विचारप्रवर्तक होता. यामध्ये जैन धर्मातील पूजाअर्चा आदि सुरुवातीचे धार्मिक विधी आणि नंतर इतरधर्मी यांच्या संपर्कामुळे आलेले धार्मिक विधी यांचे साधार विवेचन केले असून, या संदर्भात भारतातील जैन धर्म व सिलोनमधील समीक्षा केली धर्म यांमध्ये धर्माचरणातील झालेल्या बदलांची तौलनिक समीक्षा केली आहे. तसेच मध्ययुगीन कालात जैनधर्मामध्ये शासन देवदेवता यांची पूजा कशी लोकप्रिय होत गेली आणि आता अत्यंत भव्य स्वरूपात जिनपूजा व अभिषेक करण्याचा प्रघात कसा रुढ होत आहे, हे समर्पक रीतीने दाखवून दिले, साहजिकच जैन धर्म व हिंदू धर्म यांमधील लोकप्रिय बाबीचे केलेले शास्त्रीय विश्लेषण उपस्थितांना फार उद्बोधक वाटले.

३) जैनामधील एकत्वाची भावना : डॉ. मायकेल कॅरिथर्स (सिलोनमधील बौद्ध धर्माचे संशोधक, लेखक आणि सध्या मानवशास्त्राचे प्राध्यापाक, डरहॅम विद्यापीठ, डरहॅम, इंग्लंड) यांचा दक्षिण भारतातील दिगबंर जैन समाजाचे मूलाधार हा विस्तृत व विश्लेषणात्मक निबंधं त्यांनी कोल्हापूर भारतीय १९८२ ते १९८४ सालामध्ये वास्तव्य करून केलेल्या जैन समाजाच्या प्रत्यक्ष अध्ययनावर आधारलेला आहे. या निबंधात कोल्हापूर, सांगली व बेळगाव जिल्हातील जैन समाजामध्ये एकत्वाची भावना निर्माण करून ती दृढमूल करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य त्या भागातील जैनांची प्रतिनिधिक संस्था असलेल्या ‘दक्षिण भारत जैन सभे’ ने कसे जाणीवपूर्वक व विविध उपक्रमांद्वारे केले, याचे शास्त्रीय विवेचन केले असून ते कार्य सध्या ‘वीर सेवा दल’ ही सभेची शाखा कसे प्रयत्नपूर्वक पुढे चालवीत आहे, हे समर्पक रीतीने दाखवून दिले आहे. तसेच या भागातील जिनमंदिरे, जैन उपाध्याय वर्ग, जैन साधू -- साध्वी संघ व जैन भट्टारक मठ या संस्थादेखील जैन समाजात एकत्वाची भावना रुजविण्यामध्ये व ती सातत्याने टिकविण्यामध्ये कशी उपयुक्त भूमिका निष्ठापूर्वक व निरंतरपणे बजावीत आहेत, हे साधार पटवून दिले आहे; त्यामुळे जैन समाजाबोरोबर प्रस्थापित केलेल्या प्रत्यक्ष संबंधांच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेल्या या विवेचनात्मक व माहितीपूर्ण निबंधाचा उपस्थितांवर मोठा प्रभाव पडला.

४) जैन तीर्थकेत्रांवरील जत्रांचे महत्व : डॉ. श्रीमती कॅरोलिन हंप्री (मंगोलियातील धर्मकल्पनांच्या संशोधिका, लेखिका आणि सध्या समाजिक मानवशास्त्र विषयाच्या प्राध्यापिका,

कॅब्रिज विद्यापिठ, कॅब्रिज, इंग्लंड) यांचा ‘राजस्थानमधील जैनांच्या जत्रा व त्यांतील चमत्कार’ हा नावीन्यपूर्ण निबंध त्यांनी राजस्थानमध्ये की वर्षे राहून केलेल्या प्रत्यक्ष अभ्यासावर आधारलेला आहे. या निबंधात राजस्थानमधील दिगंबर जैनांची श्री महावीरजी (जिल्हा : सवाई माधोपूर) , श्री. केशरियाजी (जिल्हा : उदेपूर) व श्री पद्मपुराजी (जिल्हा : जयपूर) आणि श्वेतांवर जैनांचे श्री नाकोदरजी (जिल्हा : बारमेर) अशा चार अत्यंत प्रसिद्ध व पवित्र अतिशय - क्षेत्रांची, त्यांतील प्रमुख मंदिरांची, त्यामधील चमत्कारयुक्त सातिशय मूर्तीची , त्यांची भक्ती करणाऱ्या विविध जातिजमातीची, त्याच्यां संबंधात प्रचलित असलेल्या दंतकथांची, तिथे होणाऱ्या वार्षिक रथयात्रांची आणि त्यांना जोडून भरणाऱ्या विशाल जत्रांची सविस्तर माहिती देण्यात आली असून ही क्षेत्रे धार्मिक व आर्थिक दृष्टीकोनातून जैनांना कशी महत्त्वाची आहेत, याचे सांगोपांग विवेचन करण्यात आले आहे. तसेच ग्रामीण भागातील या क्षेत्रांच्या परिसरात अत्यंत विशाल प्रमाणात भरणाऱ्या आणि अनुसूचित जातिजमातीसह सर्व जातीतील व सर्व थरांतील लोक सातत्याने व निष्ठेने सहभागी होणाऱ्या या विशाल वार्षिक जत्रांचे आर्थिक विश्लेषण करून, त्यांचे जैन समाजावर कसे दूरगामी परिणाम होतात याचे मार्मिक विश्लेषण करण्यात आले आहे. या वैशिष्ट्यपूर्ण निबंधामुळे जैन सतिशय क्षेत्रात भरणाऱ्या जत्रांच्या समाजिक महत्त्वाची यथार्थ कल्पना जैन समाजसंशोधकांना प्रथम झाली.

५) सिरोही गावाचा जैन समाज : डॉ. एन. के सिंधी (प्राध्यापक व प्रमुख , समाजशास्त्र विभाग, राजस्थान विद्यापीठ, जयपूर, भारत) यांच्या ‘ राजस्थानमधील सिरोही शहरातील जैन समाज ’ या माहितीपूर्ण निबंधात सिरोही या ऐतिहासिक शहरातील सुमारे वीस हजार लोकसंख्या असलेल्या जैन समाजाच्या परिस्थितीचे धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकिय आदी दृष्टिकोनातून सविस्तर विवेचन करण्यात आले आहे. संपूर्णपणे मूर्तिपूजक श्वेतांबरपंथीय असलेल्या आणि विसा ओसवाल, दसा ओसवाल व पोरवाल या तीनच जाती असलेल्या या जैन समाजातील प्रचलित धार्मिक परंपरा, संस्कार विधी व सामाजिक रीतिरिवाज यांची सखोल माहिती समाजशास्त्रीय परिभाषेतून या निबंधात उत्कृष्टरीतीने देण्यात आली आहे. विशेष म्हणजे सिरोहीत १९२० साली स्थापन झालेल्या ‘अनोप मंडळ’ या कम्युनिस्टधार्जिण्या संघटनेने जैन

साधूंना टिकटिकाणी केलेली मारहाण, जैन समाजावर टाकलेला आर्थिक बहिष्कार, जैनांविरुद्ध सुरु केलेला विषारी व अपमानकारक प्रचार आदी बाबीच्या आधारे जैन व जैनेतर समाज यांमधील संबंधाचे या निबंधात बारकाईने विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्यामुळे एका विशिष्ट गावच्या जैन समाजाचे वस्तुनिष्ट स्वरूपात व पर्याप्त रीतीने आकलन होण्यास चांगली मदत झाली. साहजिकच अशा तन्हेची समग्र माहिती इतर प्रमुख गावच्या जैन समाजासंबंधी उपलब्ध होणे आवश्यक आहे, असे सर्व संशोधकांचे मत पडले.

६) इंग्लंडच्या मिडलबरो शहरातील जैन समाज : मिस्टर मार्क्स् बॅक्स (संशोधन अधिकारी, सामाजिक मानवशास्त्र विभाग, केंद्रिज विद्यापीठ, केंद्रिज, इंग्लंड) यांनी सादर केलेला ‘इंग्लंडमध्ये स्थायिक झालेला जैन समाज’ हा अगदी वेगळ्या परिस्थितीत व परदेशात राहणाऱ्या जैन लोकांसंबंधीचा निबंध अतिशय विवेचन व नविन माहिती देणार होता. ब्रिटनमध्ये राहणाऱ्या सुमारे २५,००० जैनांपैकी ती चतुर्थांश लोक पूर्व अप्रिक्तील युगांडा, टाझांनिया व केनिया या तीन देशांतून आलेले असून ते मूळ्ये गुजराती मूर्तिपूजक श्वेतांबर पंथीय आहेत व मुख्यतः लंडन शहरात वास्तव्य करणारे आहेत. त्यांपैकी इंग्लंडच्या ‘मिडलॅंड्स् ’ विभागाच्या ‘मिउलबरो’ शहरातील विसा ओसवाल व विसा श्रीमाली या दोन जाती असलेल्या श्वेतांबर जैन समाजाच्या धार्मिक श्रद्धा, आचरण व संस्था यांमध्ये गेल्या काही वर्षापासून घडत असलेल्या परिवर्तनाच्या विविध अंगांचे व प्रमाणांचे यथार्थ दिग्दर्शन या निबंधात अगदी शास्त्रीय रीतीने करण्यात आले आहे; त्यामुळे परदेशादेखील जैन समाज आपले स्वतंत्र अस्तित्व व वेगळी अस्मिता टिकविण्यासाठी कसा प्रयत्नशील असतो, याची सम्यक्क कल्पना या निबंधावरू न सर्व उपस्थितांना आली.

७) जैन व वैष्णव बनिया जाती : डॉ. श्रीमती खिस्तन कोटेंग (प्राध्यापिका, समाजिक मानवशास्त्र विभाग, कृषी विस्तार व ग्रामीण विकास केंद्र, रीडिंग विद्यापीठ, रीडिंग, इंग्लंड) यांचा ‘राजस्थानमधील जैन बनिया जाती’ हा प्रदीर्घ निबंध त्यांनी राजस्थानच्या जयपूर विभागातील दहा हजार वसती असलेल्या लहान व्यापारी केंद्रांच्या गावी राहून केलेल्या प्रत्यक्ष अभ्यासावर आधारलेला असल्याने तो विविध प्रकारची माहिती देणारा व प्रचलित परिस्थितीचे शास्त्रीय

दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणार होता. या निबंधात ‘महाजन किंवा बनिया’ जातीमधील ‘वैष्णव बनिया’ व ‘जैन बनिया’ या जातीची रचना, वैशिष्ट्ये व परस्परसंबंध यांचे सविस्तर विवेचन करण्यात आले असून जैन बनिया जातीच्या लोकांचे संचालन आदी गोष्टीच्या अनुषंगाने जैन बनिया जाती या इतर बनिया जातीपासून सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून कितपत विभिन्न आहेत, या महत्त्वपूर्ण बाबीची सांगोपांग चर्चा करण्यात आली आहे. यामुळे जैन बनिया जातीच्या विविध बाजूंचे यथार्थ आकलन होण्यास बरीच मदत झाली.

८) जैन दुकानदार व सावकार : जैन समाजाच्या आर्थिक व्यवहारांशी संबंधीत असा दुसरा निबंध मिस्टर हॉवर्ड जोन्स (संशोधन अधिकारी, अर्थशास्त्र विभाग, कृषी विस्तार व ग्रामीण विकास केंद्र, रीडिंग विद्यापीठ, रीडिंग, इंग्लंड) यांचा होता. त्यांचा ‘जैन दुकानदार व सावकार’ हा उल्लेखनिय निबंध दक्षिण राजस्थानच्या डुंगरपूर जिल्ह्यातील सुमारे एक हजार लोकसंख्या असलेल्या व प्रामुख्याने भिल्ल आदिवासींची वसती असलेल्या एका लान खेडयाच्या संपूर्ण आर्थिक घडामोडीच्या प्रत्यक्ष अभ्यासावर आधारलेला होता. या निबंधात जैन दुकानदार व सावकार कुटूंबांतर्फे अगदी मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या अनौपचारिक पतपुरवठयाचे तेथील ग्रामीण आर्थिक जीवनातील महत्त्वपूर्ण स्थान विशद करण्यात आले असून त्यामुळे स्वतंत्र असा धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनक्रम व्यतीत करणाऱ्या जैन समाजाला त्या भागात कशी वैशिष्ट्यपूर्ण प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे, हे अत्यंत समर्पकपणे व शास्त्रीय दृष्टिकोनातून दाखवून देण्यात आले आहे.

९) जैन स्त्रियांचे कार्य : कुमारी जे. रेनेल (संशोधन अधिकारी, सामाजिक मानवशास्त्र विभाग, केंब्रिज विद्यापीठ, केंब्रिज, इंग्लंड) यांचा निबंध जैन समाजातील स्त्रीची भूमिका या विषयासंबंधी होता. त्यांचा ‘स्त्रिया व जैन समाजाचे सातत्य (किंवा पुनरुत्पादन)’ हा निबंध त्यांनी राजस्थानच्या जयपूर सातत्य (किंवा पुनरुत्पादन)’ हा निबंध त्यांनी राजस्थानच्या जयपूर शहराच्या जौहरी बाजार भागातील मूर्तिपूजक श्वेतांबरपंथीय जैनांच्या केलेल्या प्रत्यक्ष पाहणीवर आधारलेला असून त्यात जैन समाजाच्या धार्मिक परंपरा व समाजिक रीतिरिवाज यांचे नियमितपणे पालन करून त्यांचे सातत्य अव्याहतपणे चालू ठेवण्याच्या महत्त्वपूर्ण कार्यामध्ये जैन

स्त्रिया कशी उपयुक्त भूमिका पार पाडतात, याचे साधार विवेचन करण्यात आले आहे. या संदर्भात जैन साध्वी करीत असलेल्या कार्याची माहिती फार उद्बोधक होती.

वरील निबंधांप्रमाणेच (१०) मिस्टर के.आर.ने वरील निबंधांप्रमाणेच (१०) मिस्टर के.आर.नॉर्मन (संशोधन अधिकारी, प्राच्याविद्या विभाग, केंद्रिज विद्यापिठ, केंद्रिज, इंग्लंड) यांचा ‘जैन आगमानुसार श्रावकाची भूमिका;’ (११) डॉ. पी. डुंडास (संस्कृत विभाग, एडिंबर्ग विद्यापिठ, एडिंबर्ग, इंग्लंड) यांचा ‘दिंगबर जैन योध्दा;’ (१२) डॉ. अरविंद अगरवाल (सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, राजस्थान विद्यापिठ, जयपूर, भारत) यांचा ‘जैन व हिंदू यांमधिल धार्मिक, जातिविषयक व वैवाहिक संबंध’ आणि (१३) डॉ. एम.ल्यूम.लाठ (प्राध्यापक, वूल्फसन कॉलेज, ऑक्सफर्ड विद्यापीठ, ऑक्सफर्ड, इंग्लंड) यांचा ‘ दिंगबरपंथीय श्रावकाचार ग्रंथ’ असे इतर निबंधदेखील अत्यंत माहितीपूर्ण व उल्लेखनीय होते.

६) चर्चासत्राची फलश्रुती : चर्चासत्राचे प्रयोजन व उद्दिष्ट, चर्चासत्राची आखणी व अमंलबजावणी, चचारसत्राला मिळालेला पाठिंबा व प्रतिसाद, चर्चासत्राला लाभलेला नेतृत्व व संचालकत्व, चर्चासत्रातील निबंधाची विविधता व गुणवत्ता आणि चर्चासत्रातील वादविवादाची उच्चस्तरता व परिणामकारकता आदी निकषांच्या दृष्टिकोनातून हे जैन समाजविषयक आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र फार मोठ्या प्रमाणात यशस्वी झाले. एवढेच नव्हे तर या अशा तन्हेच्या पहिल्या चर्चासत्रामुळे दूर परिणामी स्वरूपाच्या अनेक गोष्टी समाधानकारकरीत्या साध्य झाल्या.

७) जैन समाज विषयास मान्यता : ‘जैनाच्या समाजिकदृष्ट्या अभ्यास’ या डॉ. विलास संगवे यांनी प्रथम सुरु केलेल्या नवीन विषयाला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली, ही या चर्चासत्राची पहिली प्रमुख उपलब्धी होय. यामुळे जैनांचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन व संशोधन या विषयाला महत्त्व प्राप्त झाले व प्रतिष्ठादेखील मिळाली. परिणामतः जैन विद्येचे अभ्यासक्षेत्र व्यापक व विस्तृत झाले; कारण जैनविद्येच्या प्रचलित अभ्यासकक्षेमध्ये आता एका नव्या विषयाची भर पडली आहे. साहजिकच जैन विद्येच्या अभ्यासक्षेत्रात जैन तत्त्वज्ञान, जैन साहित्य व जैन कला या

सध्या चालू असलेल्या सर्वमान्य विषयांबरोबरच आता जैन समाज या नवीन विषयाचा समावेश इ गाला आहे.

२) मार्गदर्शनपर ग्रंथ -- प्रकाशन : या चर्चासत्राच्या आधारवार खास तयार केलेला ग्रंथ केंब्रिज विद्यापीठातर्फे प्रकाशित होणार आहे, ही या चर्चासत्राची दुसरी महत्त्वपूर्ण उपलब्धी होय. चर्चासत्रात सादर करण्यात आलेल्या निबंधांवरील चर्चेच्या अनुरोधाने सुधारित करण्यात आलेले निबंध या ग्रंथात समाविष्ट करण्यात येणार आहेत. तसेच जैन समाज या विषयामध्ये समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून आजवर झालेल्या संशोधनांचा या ग्रंथात आढावा घेण्यात येणार असून, पुढील काळात करता येण्यासारख्या संशोधनात्मक अभ्यासांचे स्वरूप व व्याप्ती यासंबंधी मूलभूत अशी माहिती देण्यात येणार आहे. संशोधनाच्या व प्रकाशनाच्या क्षेत्रात कित्येक शतकांपासून अग्रगण्य नेतृत्वाची परंपरा प्रस्थापित केलेल्या केंब्रिजसारख्या जगन्मान्य विद्यापीठाच्या वतीने प्रकाशित होणार आणि श्रीमती डॉ. करोलिन हंप्री व डॉ. मायकेल कॅरिथर्स यांच्या कुशल संपादकत्वाखाली तयार होणारा हा ग्रंथ सामान्यतः जैन विद्येच्या आणि मुख्यतः जैन समाजविषयक अभ्यासाच्या क्षेत्रातील ऐतिहासिक स्वरूपाची व अतिशय महत्त्वाची घटना ठरणार आहे. आजवर कोणत्याही विद्यापीठाने या विषयावर अशा तन्हेचा समावेशक व मार्गदर्शक स्वरूपाचा ग्रंथ लहान अगर मोठ्या आकारात आजपर्यंत प्रसिद्ध केला नसल्याने, साहजिकच केंब्रिज विद्यापीठाच्या वतीने प्रकाशित होणाऱ्या या संकलित ग्रंथाला जैन विद्येच्या संशोधनात्मक अभ्यासांमध्ये अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त होणार आहे.

३) संशोधन प्रकल्पात संभाव्य वाढ : या चर्चासत्रामुळे जैन समाजविषयक संशोधनाला यापुढे विशेष गती प्राप्त होईल, ही या चर्चासत्राची तिसरी उपयुक्त व लक्षणीय उपलब्धी होय. हे जैन समाजविषयक चर्चासत्र आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आयोजित करण्यात आल्यामुळे जगाच्या विविध भागांतील संशोधक या विषयावर मोठ्या प्रमाणात लक्ष केंद्रित करतील, अशी परिस्थिती निर्माण इ गाली आहे. तसेच हे जैन समाजविषयक चर्चासत्र आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचे असल्याने तत्त्वज्ञ, साहित्यिक, भाषाशास्त्रज्ञ व कलातज्ज्ञ यांच्याबरोबरच सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, सामाजिक इतिहासकार यांसारखे विविध सामाजिक शास्त्रांतील तज्ज्ञ प्राध्यापक व मान्यवर

संशोधकदेखील जैन समाजाच्या विविध अंगांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी वेगवेगळे प्रगत संशोधन प्रकल्प जगातील विद्यापीठांच्या व प्रमुख संशोधन संस्थांच्यावतीने कार्यान्वित करण्यास प्रवृत्त होतील; अशी आशादायक अवस्था निर्माण झाली आहे. यामुळे जैन समाजविषयक अभ्यासाचे व संशोधनाचे स्वरूप उत्तरोत्तर व्यापक होत जाऊन या विषयाला विशेष मान्यता व प्रतिष्ठा प्राप्त होत जाईल, अशी सुचिन्हे दिसू लागली आहेत. अशा बहुशाखीय संशोधन प्रकल्पामुळे जैन समाजविषयक झानामध्ये अत्यंत मोलाची भर पडून एक वैशिष्ट्यपूर्ण समाज म्हणून जैन समाज जगापुढे येणार आहे, ही घटना जैनांच्या दृष्टीने ऐतिहासिक महत्त्वाची आहे.

४) अभ्यास क्षेत्रात कोल्हापूर विभागाचा समावेश : या चर्चासत्रामुळे परदेशीय संशोधकांचे जैन समाजविषयक प्रत्यक्ष अभ्यासाचे भारतीय क्षेत्र विस्तृत होऊन, त्यात दक्षिणेतील कोल्हापूर --- सांगली ---- बेळगाव विभागाचा समावेश होईल, ही या चर्चासत्राची चौथी उल्लेखनीय उपलब्धी होय. आजपर्यंत पुष्कळशा पाश्चिमात्य समाज --- संशोधकांचे अभ्यासक्षेत्र भारतातील मुख्यतः राजस्थान विभागापुरतेच मर्यादित झालेले आहे, ही वस्तुस्थिती चर्चासत्रातील बहुतांशी निबंधांवरू न स्पष्ट होते; परंतु जैन समाजाचे यथार्थ आकलन होण्यासाठी राजस्थानप्रमाणेच जैन लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर केंद्रित झालेल्या भारतातील इतर विभागांचादेखील अभ्यास करणे नितांत आवश्यक आहे, याची जाणीव या चर्चासत्रातील चर्चेमुळे झाली. अशा विभांगामध्ये महाराष्ट्र व कर्नाटक राज्यांच्या सीमेवरील कोल्हापूर ---- सांगली ---- बेळगाव हा विभाग संपूर्ण जैन समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे असे डॉ. संगवे यांनी पटवून दिले. या विभागात जैनांची १० टक्के लोकसंख्या केंद्रित झाली असून असे जैनांचे केंद्रीकरण भारतात इतरत्र आढळून येत नाही. तसेच या विभागातील जैन समाज प्रामुख्याने शेती व्यवसाय करणारा आहे आणि अशा तळ्हेचा शेतकरी जैन समाज भारतात अन्यत्र दिसून येत नाह. शिवाय या विभागातील जैन समाज शेती व्यवसायामुळे स्थिर स्वरूपाचा असल्याने जैन संस्कृतीच्या अभिवृद्धीला येथील जैन समाजाने फार मोठ्या प्रमाणात हातभार लावला आहे. जैन आचार्य, जैन साधू, जैन भट्टारक, जैन ग्रंथकार व जैन कलाकार यांची गौरवशाली परंपरा या विभागाने प्राचीन कालापासून निर्माण केली असून, ती आजतायागत अव्याहतपणे चालू आहे. त्याचप्रमाणे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, नैतिक आदी क्षेत्रांत आम जनतेचा सर्वांगीण विकास होईल, अशी चिरंतन

स्वरूपाच्या विधायक कार्याची परंपरा प्रस्थापित करून या विभागातील जैन समाजाने मानाचे स्थान मिळविले आहे. या सर्व गोष्टीचे यथार्थ आकलन पाश्चिमात्य संशोधकांना या चर्चासत्रामुळे प्रथमच झाल्याने त्यांचा ओढा या विभागातील जैन समाजाच्या संशोधनाकडे लागेल अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

५) जैनांच्या जीवनपद्धतीच्या अभ्यासास चालना : या चर्चासत्रामुळे सर्वसामान्य जैन लोकांच्या प्रचलित जीवनपद्धतीचा व जीवनक्रमाचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यासाठी विविध संशोधनप्रकल्प पाश्चिमात्य देशांतील विद्यापीठांकडून यापुढे लवकरच कार्यान्वित होतील, अशी आशादयक परिस्थिती निर्माण झाली ही या चर्चासत्राची पाचवी खास वाखाणण्यासारखी उपलब्धी होय. जगाच्या विविध भागांत पसरलेल्या विभिन्न स्वरूपाच्या अल्पसंख्य समाजांमध्ये भारतातील जैन समाज हा अनेक दृष्टिंनी अगदी वैशिष्ट्यपूर्ण समाज आहे. प्रत्यक्ष दैनंदिन आचरण करण्यास अत्यंत अवघड समजल्या गेलेल्या, पण अतिशय प्रशंसनीय अशा अहिंसा तत्त्वाचे सर्व बाजूंनी व काटेकोरपणे पालन करून यशस्वीरीत्या आपले जीवन व्यतीत करणारा जैन समाज हा जगातला एकमेव समाज आहे. तसेच या अहिंसाधिष्ठित जीवनपद्धतीचे अगदी प्रतिकूल परिस्थितीतदेखील निष्ठापूर्वक पालन करून आपले अस्तित्व शतकानुशतकेनिरंतरपणे टिकविणारा जैन समाज हा एकमेव समाज आहे. शिवाय आपल्या अहिंसामय धर्माचे स्वतंत्र अस्तित्व अबाधित ठेवूनदेखील जगाची संस्कृती सर्वतोपरी समृद्ध करण्यामध्ये आपल्या लोकसंख्येच्या मानाने कितीतरी पटीनी विलोभनीय व चिरस्मरणीय यश संपादन करणाऱ्या अल्पसंख्य अशा जैन समाजासारखे दुसरे उदाहरण जगाच्या इतिहासात आढळून येत नाही. म्हणून पाश्चिमात्य देशांतील अत्यंत जागरुक व जिज्ञासू अशा सामाजिक शास्त्रज्ञांचे आणि विशेषतः सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ यांचे जैनांच्या सर्वथैव अहिंसाप्रभावित जीवनाचे आणि मुख्यतः त्यावर आधारलेले आचारनियम, रीतिरिवाज, संस्कार, आहार, राहणी, पोशाख, व्यवसाय, भाषा, वागणूक, गृहरचना, गृहसजावट, मनोरंजनाचे प्रकर आदी समाजिक बाबीचे व सामाजिक परिवर्तनाचे संशोधनात्मक अध्ययन विविध प्रकाल्पांद्वारे करण्याकडे व त्यासाठी भारताच्या विविध भागांत प्रत्यक्ष राहून अधिकृत माहिती घेण्याकडे आता लक्ष वळले आहे. असे सामाजिक शास्त्रज्ञ जैनांची जीवनपद्धती जाणण्यासाठी लवकरच भारताकडे येऊ लागतील; त्यामुळे साहजिकच जैन

समाजावरची जबाबदारी फार मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे, हे जैन समाजाने त्वरीत जाणून घेणे अत्यंत आवश्यक झाले अहे.

।१।

जैन समाज : एक स्वतंत्र अध्ययन --- विषय

(पुणे येथील तिसऱ्या महाराष्ट्र जैन साहित्य संमेलनप्रसंगी स्थानीक महाराष्ट्र जैन सांस्कृतिक मंडळातर्फे ‘महाराष्ट्र आणि जैन संस्कृती’ हा सर्वांगसुंदर विशेषांक प्रसिद्ध करण्यात आला. त्याचे संपादन प्रथितयश विचारवंत व संमेलनाचे प्रमुख सूत्रधार डॉ. मा. प. मंगुडकर यांनी केले असून त्यातील बहुभाग लेख महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध जैन - जैनेतर विद्वानांच्या व संशोधकांच्या लेखणीतून उत्तरलेले असल्याने वाचनीय असेच आहेत. या दृष्टीने प्रस्तुत विशेषांक खचितच संग्राह्य असून ह्या संमेलनाची एक विशेष उपलब्धी म्हणता येईल. यासाठी संपादक तथा म. जैन सांस्कृतिक मंडळाने घेतलेल्या अथक परिश्रमाबद्दल वाचकवर्ग त्यांना धन्यवाद दिल्याशिवाय राहणार नाही. यातील काही महत्त्वपूर्ण लेख व त्यातील उल्लेखनिय भाग ‘सन्मति’ च्या वाचकांसाठी यथास्थान देत राहू. त्यापैकी डॉ. विलास संगवे यांचा लेख येथे साभार उद्घृत करीत आहोत.)

प्राच्याविद्या --- अध्ययनातून प्रगती

एकोणिसाब्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून इंग्लंड, फ्रॅन्स, जर्मनी आदि पाश्चिमात्य देशांतील विद्वानांनी तुर्कस्थान --- इंजिनिअरिंग सून थेट भारत, चीन, जपानपर्यंतच्या पौर्वात्य देशांतील

संस्कृतीच्या विविध बाजूंचा सांगोपांग अभ्यास करण्यास मोठ्या उत्साहाने सुरुवात केली आणि अशा अभ्यासाला ‘ प्राच्याविद्या अध्ययन ’ (ओरिएंटल स्टडीज्) असे सर्वसाधारण नाव दिले; परंतु लवकरच अशा प्राच्याविद्या अध्ययनाचे क्षेत्र अत्यंत विस्तृत व व्यापक असल्याचे निर्दर्शनास आल्याने प्राच्याविद्या अध्ययनाची कक्षा विशिष्ट देशापुरती मार्यादित ठेवण्याची प्रथा सुरु झाली आणि त्यातून ‘ भारतीय विद्या ’ (Indology), ‘ चिनी विद्या ’ (Sinology), ‘ मिस्त्री विद्या ’ (Egyptology) असे प्राच्याविद्येचे स्वतंत्र अभ्यास ---- विषय निर्माण झाले. अशा रीतीने ‘ भारतीय विद्ये’ च्या अध्ययनाला गती मिळाल्यानंतर या अध्ययनाचे क्षेत्रदेखील अतिशय विशाल आहे आणि भारतीय संस्कृतीचा भाग असलेली जैन संस्कृती प्राचीन काळापासून अत्यंत समृद्ध आहे, या गोष्टीची विद्वानांना खात्री पटली; त्यामुळे जैन संस्कृतीच्या अध्ययनास विशेष चालना मिळाली आणि त्यातनूच जैन --- विद्या (Jainology) या स्वतंत्र अभ्यास --- क्षेत्राला सार्वत्रिक मान्यता मिळाली.

‘जैनविद्या’ अध्ययनात ‘ जैन साहित्य’ च्या स्वतंत्र अभ्यासाला मान्यता

अशा प्रकारे ‘जैनविद्या’ या स्वतंत्र विषयाचे अध्ययन व संशोधन पाश्चिमात्य क्षेत्रातील व भारतातील विविध विद्यापीठे व प्रगत संशोधन संस्था यांमधून सुरु झाले. साहजिकच अशा अध्ययनामध्ये ‘ जैन धर्म व तत्त्वज्ञान’ याचा अभ्यास असे समीकरण दृढ झाले.

पण जैन धर्म व तत्त्वज्ञान यांच्या सर्वकष अध्ययनासाठी भारतात पुरातन काळापासून वेगवेगळ्या विभागांत प्रचलित असलेल्या विविध भाषांतील विशाल व मौलिक स्वरूपाच्या जैन साहित्याचा भाषा, आशय, निरूपण आदी सर्व दृष्टीनी अभ्यास करणे अगदी अगत्याचे झाले व त्यातूनच ‘ जैन साहित्य’ हा विषय ‘ जैनविद्ये ’ चा एक खास विभाग म्हणून प्रतिष्ठित झाला. या विभागाला उत्तरोत्तर सर्वत्र उत्तेजन मिळाल्याने आणि त्यातून आध्यात्मिक, वैज्ञानि व साहित्यिक विषयांवरील विविध भाषांतील अभिजात ग्रंथ विपुल प्रमाणात प्रकाशित झाल्याने ‘ जैनविद्ये’ च्या अभ्यासामध्ये ‘ जैन साहित्य’ या विषयाला खास मानाचे स्थान प्राप्त झाले.

‘जैन कला’ या विषयालाही प्रतिष्ठा

अशा रीतीने ‘जैनविद्यें’ च्या क्षेत्रात ‘जैन धर्म व तत्त्वज्ञान’ आणि ‘जैन साहित्य’ यांचा सखोल अभ्यास व शास्त्रीय संशोधनाची प्रगती झाल्यानंतर ‘जैन संस्कृती’ च प्रगत्थं स्वरूप प्रभावी रीतीने प्रकट करणाऱ्या वास्तुकला, शिल्पकला, मूर्तिकला, चित्रकला आदी कलांचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून साकल्याने अभ्यास झाल्याखेरीज जैन संस्कृतीचे यथार्थ महत्त्व व तिने भारतीय संस्कृती सर्वतोपरी समृद्ध व विकसित करण्यासाठी अव्याहतपणे केलेले अतुलनीय योगदान यांचे सम्यक् आकलन होणार नाही याची पूर्ण जाणीव झाल्याने ‘जैन कला’ या विषयाच्या अध्ययनाला व संशोधनाला हळूहळू प्रोत्साहन मिळू लागले. विशेष म्हणजे ‘जैन कला’ या विषयाच्या संशोधकांना अध्ययनासाठी भारतातील केंद्र व राज्य शासनाच्या अखत्यारीतील पुरातत्त्व विभाग व प्राचीन वस्तुसंग्रहालय विभाग यांनी विद्यापीठे व प्रगत संशोधन संस्था यांच्या बरोबरीने उदाहरस्ते, आत्मीयतेने व निरंतरपणे मदत केल्याने जैनविद्येचा भाग असलेल्या ‘जैन कला’ या विषयाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

‘जैन समाज’ ---- अभ्यासशाखेची भर

अशा तऱ्हेने ‘जैन धर्म व तत्त्वज्ञान, ‘जैन साहित्य’ आणि ‘जैन कला’ या अभ्यासशाखांना जैनविद्येच्या अभ्यासक्षेत्रात महत्त्व प्राप्त होत असतानाच जैन तत्त्वज्ञान, साहित्य व कला यांसारख्या चिरंतन व भौतिक स्वरूपाच्या गोष्टीची निष्ठापूर्वक प्रगती साधणारे व यायोगे भारतीय संस्कृती सातत्याने समृद्ध करणारे आणि आपला धर्म शतकानुशतके निरंतरपणे टिकविणारे ‘जैन लोक’ व ‘जैन समाज’ मानवशास्त्र (Anthropology) व समाजशास्त्र (Sociology) या आधुनिक काळात विकसित झालेल्या व प्रतिष्ठा पावलेल्या सामाजिक शास्त्रांच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास होणे अगदी अगत्याचे आहे, याची जाणीव समाजशास्त्राच्या संशोधकांना, विशेषत: जैन विद्येच्या विविध शाखांचा साक्षेपाने अभ्यास केलेल्या संशोधकांना तीव्रतेने होऊ लागली. या जाणिवेतूनच समाजशास्त्राचे प्रा. विलास संगवे यांनी जैन समाजाचे

समाजिक दृष्टिकोनातून संशोधन करण्याचे अवघड कार्य इसवी सन १९४४ पासून १९५० पर्यंत अत्यंत परिश्रमपूर्वक पुरे केले आणि त्याच्या ‘ जैन समाजाचे समाजिक सर्वेक्षण ’ (Jain Community : a Social Survey) या संशोधनपर प्रबंधाला मुंबई विद्यापिठाने सन १९५० साली ‘ विलास संगवे यांनी जैन समाजाचे समाजिक दृष्टिकोनातून संशोधन करण्याचे अवघड कार्य इसवी सन १९४४ पासून १९५० पर्यंत अत्यंत परिश्रमपूर्वक पुरे केले आणि त्याच्या ‘ जैन समाजाचे समाजिक सर्वेक्षण ’ (Jain Community : a Social Survey) या संशोधनपर प्रबंधाला मुंबई विद्यापिठाने सन १९५० साली ‘ पीएच.डी.’ ही पदवी प्रदान केली. यामुळे साहजिकच ‘ जैन समाज’ या स्वतंत्र अभ्यासविषयाला मान्यता मिळाली आणि जैन विद्येच्या क्षेत्रात जैन धर्म व तत्त्वज्ञान, जैन साहित्य व जैन कला या अभ्यासशाखांमध्ये ‘ जैन समाज’ या नवीन शाखेची भर पडली.

भारताबाहेर या शाखेची लोकप्रियता

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून जैनांचा साकल्याने विचार केलेला व भारतीय समाजाच्या संदर्भात जैन समाजाचे सर्वांगीण विश्लेषण असलेला जैन समाजावरचा डॉ. विलास संगवे यांचा हा सर्वकष स्वरूपाचा पहिला --- वहिला प्रबंध लवकर प्रसिद्ध व्हावा, अशी मान्यवर जैन विद्वानांची शिफारस होती आणि त्याप्रमाणे प्रकाशनासाठी जैन प्रकाशन संस्था व जैन विश्वस्त संस्था यांच्याकडे सतत प्रयत्न करूनदेखील ते प्रयत्न फलदूप झाले नाहीत; परंतु अत्यंत नवीन स्वरूपाच्या प्रबंधाच्या प्रकाशनाचे अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून असलेले आत्यंतिक महत्त्व लक्षात घेऊन खुद मुंबई विद्यापिठाने शतसांवत्सरिक महोत्सवाचा एक भाग म्हणून १९५६ साली मुंबईच्या पॉप्युलर प्रकाशन संस्थेतर्फे हा प्रबंध प्रसिद्ध करण्यास खास अनुदान दिले. जैन समाजावरील या अभिनव व अधिकृत ग्रंथाच्या १९५९ साली झालेल्या प्रकाशनानंतर मात्र जैन समाजाच्या संशोधनपर अध्ययनाला मुख्यतः भारताबाहेरील पाश्चिमात्य राष्ट्रांतून सुरुवात झाली आणि अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी आदी प्रगत राष्ट्रांच्या प्रमुख विद्यापीठांतील मान्यवर विद्वान संशोधक ‘ जैन समाजा ’ च्या संशोधनाकडे उत्तरोत्तर आकृष्ट होऊ लागले.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जनतेला हिंसाचारापासून परावृत्त करण्याची निकड अत्यंत तीव्रतेने भासू लागल्याने ‘अहिंसा तत्त्वाचे सर्वार्थाने पालन करणारा जगातला एकमेव प्राचीन समाज’ म्हणून शास्त्रीय दृष्टिकोनातून ‘जैन समाजा’ च्या अध्ययनाला महत्त्व प्राप्त झाले. परिणामत. पाश्चिमात्य देशातील समाजशास्त्रज्ञ (Sociologists), सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ (Social Anthropologists) व सामाजिक इतिहासतज्ज्ञ (Social Historians) यांसारखे सामाजिक शास्त्रांतील तज्ज्ञ, विद्वान, संशोधक जैन समाजाच्या संशोधनपर अभ्यासावर जास्त भर देऊ लागले.

तसेच सन १९७४-७५ मध्ये जगभर साजऱ्या झालेल्या भगवान महावीर यांच्या २५०० व्या निर्वाण महोस्तवामुळे आणि १९८० साली डॉ. विलास संगवे यांच्या ‘जैन समाज’ विषयावरील अधिकृत व विद्वन्मान्य ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध झाल्यामुळे जैन समाजाच्या संशोधनपर अभ्यासाला विशेष चालना मिळाली.